

EYLEMEK YARDIMCI FİİLİNİN GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE KULLANIMI

Hamza Zülfikar

■ Türkçe dil bilgisi kitaplarında yardımcı fiillerin kullanımı üzerinde özel olarak durulmamıştır. Bu bakımdan *etmek*, *eylemek*, *olmak*, *kılmak* yardımcı fiillerinin özelliklerini ve günümüzdeki sıklık derecelerini kapsamlı olmasa da burada ele almak ihtiyacı duyulmuştur. Bu fiillerin başlıca özelliği adların, sıfatların fiil olarak kullanmalarını, işletilmesini sağlamaktır. Bunlardan *eylemek* yardımcı fiili diğerlerine nazaran giderek dilde daha az kullanılmaya, hatta unutulmaya başladı. Dolayısıyla bu fiil üzerinde daha fazla durulmadı. Emek mahsulü, kullanımı eskimiş, atasözü niteliğinde olup *eylemek* fiilini içeren ve Türkçe için kaybına gönlümüzün razı olmadığı bir örneği burada hatırlatarak söze başlayalım: *Eylesen tutiye talim-i kelimat/ Nutku insan olur amma özi insan olmaz* Ayrıca bugün de kullandığımız Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin *Mevlâ görelim neyler, neylerse güzel eyler* sözünü hatırlatalım.

Önce yardımcı fiillerin kullanıldığı yerleri, bunların özelliklerini birkaç madde içinde şöylece sıralamaya çalışalım:

1. a. Yardımcı fiillerle kullanılan adlar, sıfatlar çoklukla yabancı kökenli kelimelerdir. Bunun için *rica etmek*, *meşgul olmak*, *namaz kılmak* örneklerini verelim.

b. Bunlar, *stop etmek*, *park etmek*, *not etmek*, *detone olmak*, *entegre olmak* örneklerinde olduğu gibi Batı kökenli kelimelerin fiil olarak kullanılmasını da sağlar.

2. Yardımcı fiilleri Türkçe kelimelerle de kullanırız. *Düz etmek*, *göç etmek*, *var etmek*, *ayırt etmek*, *iyi etmek*, *yok etmek*, *yük etmek*, *var olmak*, *yok olmak*, *kör olmak*, *diri olmak*.

3. Bunlardan bazıları *hazmetmek*, *baş etmek*, *kaş göz etmek*, *babalık etmek*, *ağız yapmak* örneklerinde olduğu gibi mecaz anlamlar taşır.

4. Günümüz sözlüklerinde yer alan *olmak, etmek* fiilleriyle yapılmış birleşik fiillerin bir bölümü Farsçadan çeviridir. *Buden, şuden (olmak)* ve *kerden (etmek, eylemek)* yardımcı fiilleriyle o dilde bulunanların bir bölümünü Türkçeye çevirmişiz. *Olmak, etmek, eylemek* yardımcı fiilleriyle karşılanmış olan bu fiiller anlatım imkânları bakımından dile zenginlik kazanmıştır.

5. Yardımcı fiillerin asıl yazımla ilgili özellikleri bizi yıllarca meşgul etmiştir. Doğu kökenli kelimelerin yardımcı fiillerle kullanılması sırasında birtakım yazım ve söyleyiş sorunlarıyla karşılaşmış ve bu sorunlar yıllarca dilde ikili yazım, ikili söyleyişe sebep olmuştur. 1940'lı yıllardan 1980'li yıllara gelinceye kadar Türk Dil Kurumu Doğu kökenli kelimelerin yardımcı fiillerle kullanılması üzerinde durmuş, karşılaşılan sorunlarla uğraşmış, yayımlanan kılavuzlarda ara ara bunlarla ilgili birtakım değişiklikler yapmıştır. Sorunlar biraz da kişilerin özel olarak yayınladıkları eserlerden kaynaklanmıştır. Bir zamanlar kullanımda olan Mustafa Nijat Özön'ün *Büyük Dil Kılavuzu* adlı yayınında *raks etmek, bahş etmek* ayrı, Ali Püsküllüoğlu'nun *Yazım Kılavuzu*'nda *raksetmek, bahşetmek* bitişik idi. Gazetelerin hazırladığı ve çoğu ticari amaç taşıyan kılavuzlardaki yazım tutarsızlıkları, sorunu daha da büyümüştü. Ticari amaçla "ımlâ kılavuzu/yazım kılavuzu" adıyla yayımlanan eserler kargaşaya sebep olmuştu. Bu durum biraz da hazırlayıcıların kişisel tercihlerinde kaynaklanmıştı. Bitişik veya ayrı yazmanın sebepleri ayrıntılı olarak ortaya konmamıştı. Söz konusu tartışmalar, eleştiriler 1941 yılından 1980'li yıllara kadar Türk Dil Kurumunca yayımlanmış *İmlâ Lûgati, İmla Kılavuzu, Yazım Kılavuzu* üzerinden sürdü ve sürekli düzeltmeler yapıldı. Bu çalışmaların içinde ben de bulundum. Sonunda kişilerin *İmlâ Kılavuzu, Yazım Kılavuzu* yayımlamalarıyla ilgili dönem gerilerde kaldı ve Türk Dil Kurumunda başlatılan çalışmalarla yazım da istikrara kavuştu, birlik sağlandı, kabul gören *Yazım Kılavuzu*'nun 2012 yılında genel ağda yayımlanmasıyla büyük ölçüde yazım sorunları giderildi ancak söyleyişle ilgili sorunlar bugün de kısmen devam etmektedir. Yıllarca sürüp gelmiş olan yazım ve söyleyiş sorunları ortaöğretimde bir ders programı olarak yer almadı. Üniversitelerin birinci sınıflarında okutulmak üzere konmuş *Türk Dili* dersi de bu amaca hizmet etmedi. Bugün yoluna girmiş gibi görünen yazım sorunlarının yanında söyleyiş sorunları da eğitim eksikliği dolayısıyla devam etmektedir.

Söyleyiş sorunlarının bir bölümü dile girmiş Doğu ve Batı kökenli yabancı kökenli kelimelerin birleşik fiillerle kullanımında orta çıkmıştır. Örnek olarak Arapça kökenli özgün biçimi *tard* olan kelime "Son seste sert ünsüzler bulunur." kuralına göre *tart* biçiminde yazılır. Ünlü ile başlayan (*etmek, olmak*) yardımcı fiilleriyle *tart etmek, tart olunmak, tart edilmek* dile geldiğinde söyleyiş özelliklerine göre bunlar *tardetmek, tardedilmek* veya *tardolmak, tardo-lunmak* biçiminde söylenir olması onların bitişik yazılmalarını gerektirmiştir. Söyleyiş ile ilgili bu özellik yazıya da geçmiş, üstelik *ta'rdetmek, ta'rdolunmak* biçimlerinin ilk hecesi vurguludur. Bu özellik *etmek* fiiline benzeyen *eylemek*

yardımcı fiilinde de söz konusudur. *celp* (*celb*), *celbeylemek* / *darp* (*darb*) *darbeylemek*, *tardeylemek* yazılır, ilk hece vurgulu olarak *cel'beylemek* *da'rbeylemek*, *tar'deylemek* biçiminde söylenir. Bunun gibi yazımla, söyleyişle ilgili Türkçede yüzlerce örneğimiz var, *arz etmek*, *arz olunmak*, *arz eylemek* veya *sevk etmek*, *sevk olunmak*, *sevk eylemek* birleşik fiillerinde *arz*, *sevk* sözlerinde böyle bir ses değişmesi olmadığı için söz konusu kelimeler *sevk etmek*, *sevk olunmak*, *sevk eylemek* biçiminde yazılır ekleyelim, *sevk* kelimesi bu yardımcı fiillerle kullanıldığında vurguludur. Söyleyiş ile ilgili açıklanması, öğretilmesi gereken hususlar birer ders konusu olarak işlenmedi. Dilin de bir bilim dalı olduğu, incelikleri bulunduğu dikkate alınmadı ve eğitim öğretim basamaklarında gereği yapılmadı. İşe alanının uzmanlarından çok uzmanlığı olmayanlar karıştı.

Bu tür birleşik fiillerin yazımlarıyla ilgili tartışmaların, yapılan düzenlemele-
rin 1965 yılından 1980'li yıllara kadar bir tanığı olarak harcanan zamana ge-
cikmişliğe, hayıflanır, üzüntü duyarım. Söyleyişle ilgili incelikler bazen vur-
gulama, bazen de ulama olarak açıklanarak geçildi. İşin ses bilimiyle ilgili yanı
kavranamadı, kavratılamadı.

Yardımcı fiillerin bu genel özellikleri üzerinde dururken dikkatlerden kaçan
eylemek yardımcı fiiline yer vermek istedik.

Eylemek yardımcı fiili tarihî metinlerde kalmış, örnekleri ne yazık ki günü-
müzde terk edilmiş.

Osmanlı Türkçesinin hâkim olduğu dönemde yazılmış metinlerde *eylemek*
fiili geniş bir biçiminde *avdet eylemek*, *duhul eylemek*, *imtina eylemek*, *temaşa*
eylemek örneklerinde olduğu gibi kullanılırken bu fiil giderek yerini *etmek* fi-
iline bıraktığı görülüyor. Bu husus, 1844-1912 yılları arasında yaşamış olan
Ahmet Midhat'ın Türk Dil Kurumu Yayınları arasında yeni harflere aktarıl-
arak yayımlanmış olan *Demir Bey Yahut İnkişaf-ı Esrâr* adlı eseri okurken daha
net görülmeye başlandı. Bu çalışmayı dönemin İstanbul Üniversitesi öğretim
üyelerinden M. Fatih Andı hazırlamış. Ahmet Midhat'ın bu eserinde sık kulla-
nılan *eylemek* fiilinin aynı tarihlerde kaleme alınmış öteki eserlerde de yaygın
olarak geçtiğini görüyoruz.

Dikkatlerden kaçmış olan *eylemek* yardımcı fiili anlaşılan 1920'li yıllar ve
sonrasında giderek kullanımdan uzaklaşmış ve yerini *etmek* fiiline bırakma-
ya başlamış. Araştırılmaya değer gördüğümüz bu durumu Ahmet Midhat'ın
söz konusu eserini tarayarak örneklemeye çalıştık. Çözülmesi gereken soru-
nun başında *etmek/eylemek* bu iki fiil arasında bir anlam inceliği olup olmadığı
gelmektedir. Böyle bir özellik ancak metinlerde geçen cümle örnekleri anlam
açısından değerlendirildiğinde anlaşılabilir. Her zaman olduğu gibi önce *Güncel*
Türkçe Sözlük'e bakalım.

Güncel Türkçe Sözlük'te *etmek* fiili ve *eylemek* fiili ilgili kısımlarda şöyle geçiyor:

eylemek 1. Bir kişiden veya bir şeyden yoksun bırakmak: “*Yurdu-
dan yuvamdan eyledi beni/Yârsiz dünya malı bana pul gibi*” (Âşık Vey-

sel) **2.** Etmek: “Arap atlar yakın eyler ırığı / Yüce dağdan aşan yollar bizimdir” (Dadaloğlu)

etmek 1. *nesnesiz* Bir işi yapmak; eylemek: “Şemsi, sıra düştükçe emlak komisyonculuğu ediyordu.” (Haldun Taner) **2.** *nesnesiz* “İyi, kötü” zarflarıyla birlikte davranmak: *İyi ettiniz de geldiniz.* **3.** -i Bir zamana erişmek: “Hemşehrileri gelir, kemençe gibi bir çalgıyla sabahı ederlerdi.” (Refik Halit Karay) **4.** -i, -den Birini bir şeyden yoksun bırakmak. **5.** *nesnesiz* Eşit değer kazanmak: *İki iki daha dört eder.* **6.** *nesnesiz* Herhangi bir değerde olmak: “Kira dâhil olduğu hâlde aylık masrafımız tam beş lira ediyordu.” (Ömer Seyfettin) **7.** *nesnesiz* Kötülükte bulunmak: “Ah, iki bardak süt sen bana neler ettin?” (Sait Faik Abasıyanık) **8.** -e Küçük veya büyük abdestini yapmak: Çocuk altına etti.

Hemen eklemek gerekir ki deyimlerde, atasözlerinde bulunan örneklerde gizli kalmış anlamlar tespit edilememiştir.

Aktardığım bu iki maddenin yeniden gözden geçirilmesi, daha ayrıntılı ele alınması ve örneklenmesi gerekir. Özellikle *eylemek* fiili dikkate alınmalıdır. Bu iki madde arasında benzer veya farklı durumlar, anlam incelikleri yapılacak düzenlemeden, örneklemekten sonra netlik kazanabilir.

Gözden çıkarılmış olan *eylemek* yardımcı fiilinin Cumhuriyet Dönemi’nde başka bir biçimde gündeme gelmiş olduğunu görüyoruz. *Eylemek* fiili terim türetmede kullanılmıştır.

Eylem

Arapça kökenli *fiil*’e karşılık olarak *eylem* önerildi. *Fiil* sözünden yapılmış öteki dil bilgisi terimlerinde de *eylem* yer aldı.

Fiil tasrifi/eylem çekimi, eylem cümlesi/eylem tümcesi, fiil gövdesi/eylem gövdesi, fiil kökü /eylem kökü, iktidar fiili/yeterlik eylemi vb. Ancak olumsuz bir durum ortaya çıktı Bir dil bilgisi teriminin ikili terimle kullanmasının yolu açıldı.

Bu düzenlemede bir kavrama verilen adlar *müteaddi fiil geçişli fiil* veya *geçişli eylem / mutavaat fiili dönüşlü fiil* veya *dönüşlü eylem / mühareket fiili işteş fiil* veya *işteş eylem* örneklerinde olduğu gibi çeşitlenmiş ve bu durum bölünmeye, terim kargaşasına yol açmış, bir terimde birleşme yeterince sağlanamamış, inatlaşma giderilememiş.

Eylemek yardımcı fiilinden Cumhuriyet Dönemi’nde başka türetmeler yapıldı: *eylemci, eylemcilik, eylemli, eylemsiz, eylemlik, eylemsel* vb. Doçentlik veya profesörlük ünvanlarını kazananlar henüz bir kadroya tayin edilmemişse bu durum *eylemsiz doçent, eylemsiz profesör* biçiminde adlandırıldı. Kadroya tayin olunduktan sonra *eylemli* sıfatı kullanıldı.

Bunlara tamlama biçiminde *eylem planı* örneği de katıldı. Bu örnekte *fiil* söz konusu olmadı. Son yıllarda ise *eylemci* teriminin yerini *aktivist* aldı.

Eylemek yardımcı fiilinden deyimler de yapıldı: *eylem koymak*, *eylem yapmak*, *eylemde bulunmak*, *eyleme geçmek* vb. Bu örneklerde de fiil söz konusu olmadı.

Bu gelişmeler olurken *eylemek* fiilinin bir yardımcı fiil olarak kullanılması Cumhuriyet tarihi boyunca dikkat çekmedi ve bunun yerini *etmek* fiili aldı.

1844-1912 yılları arasında yaşamış ve çok eser vermiş olan Ahmet Midhat'ın dikkate değer eserlerinden biri *Rehnumâ-yı Muallimin* adını taşır. *Türk Dili* dergisinin 521. sayısında (1995) bu eseri tanıtmıştım. İlgi çekici bir yayın olan *Rehnumâ-yı Muallimin* (öğretmenlere yol gösterici, kılavuz) 1888 yılında basılmıştır. Üç bölümden oluşan ve tarihî değeri olan bu eserde Ege adalarında okutulan Türkçe derslerinin durumu değerlendirilmekte ve yapılması gerekenler sıralanmaktadır. Eser; Rodos, Girit gibi adalarda bu eğitimi yürüten Türkçe öğretmenlerine bir kılavuz olarak kaleme alınmıştır. Eser, Osmanlı makamlarınca da takdir görmüştür.

Terk edilen eser yanında 137 yıl önce Ege adalarında öğretilen Türkçenin Anadolu'ya yapılan göçlerle bugün ne durumda olduğunu bilmiyoruz. Türkçenin günümüzde de varlığını sürdürdüğünü umarız.

Ahmet Midhat'ın *Rehnumâ-yı Muallimin* adlı eserde sık geçen *eylemek* fiiliyle ilgili olarak taradığımız örnekleri bir de *Demir Bey Yahut İnkişaf-ı Esrâr* adlı eserinden bir araya getirmeye çalışalım. Eserde *etmek*, *olmak* yanında sıklıkla *eylemek* fiilinin de geçtiğini görüyoruz. Eserin tamamı değil de baştan 30-40 sayfalık bölümünde *eylemek* fiili tarandı ve bunların büyük bir bölümünün bugün artık kullanılmadığı, eski eserlerin sayfalar arasında kaldığı görüldü: *tevessü' eylemek*, *tescil eylemek*, *tebâüd eylemek*, *izaç eylemek* (12. s.), *ittihaz eylemek*, *ictima eylemek*, *itmam eylemek* (13. s.), *tavzih eylemek* (14. s.), *tebessüm eylemek* *tezevvüc eylemek*, *tekarrub eylemek* (15. s.), *teşekkür eylemek* (16. s.), *derpiş eylemek*, *tahakkuk eylemek* (17. s.), *icra eylemek* (18. s.), *galeyan eylemek* (21. s.), *tebessüm eylemek*, *tasdik eylemek*, *istirahat eylemek* (22. s.), *tabir eylemek* (24. s.), *imtina eylemek*, *tecrübe eylemek*, *iltizâm eylemek* (25. s.), *delâlet eylemek*, *telakki eylemek* (27. s.), *muayene eylemek*, *tetebbu eylemek*, *kıyam eylemek*, (28. s.), *takdir eylemek*, *temin eylemek*, *telakki eylemek*, (29. s.), *tekarrub eylemek*, *imrar eylemek*, *hoşnut eylemek* (30. s.) vb.

Taradığımız öteki örneklerle birlikte diğerlerini iki sütun hâlinde alfabetik sıraya göre verelim:

avdet eylemek

delâlet eylemek

derpiş eylemek

devam eylemek

ferağ eylemek

galebe eylemek

galeyan eylemek

hoşnut eylemek

iblağ eylemek

icra eylemek

ictima eylemek

idare eylemek

igzab eylemek

iltizâm eylemek

imrar eylemek

imtidâd eylemek

imtina eylemek

istimâl eylemek

istirahat eylemek

itmam eylemek

ittihaz eylemek

iz'aç eylemek

kabul eylemek

kıyam eylemek,

muayene eylemek

tabir eylemek

tahakkuk eylemek

takdir eylemek

tasdik eylemek

tavzih eylemek

tebâüd eylemek

tebessüm eylemek

tebrik eylemek

tecrübe eylemek

tekarrub eylemek

telakki eylemek

temaşa eylemek

temin eylemek

tercih eylemek

tescil eylemek

tesir eylemek

teşekkür eylemek

tetebbu eylemek,

tevessü' eylemek

tevkil eylemek

tezevvüc eylemek

ümit eylemek

Gayet müteşekkiranane bir tavırla azim teşekkürler ederim. Mısır'da istihdamım devam etmedi (...) örneklerinde olduğu gibi yazar, etmek fiilini de sık kullanılıyor. O ölçüde müsterih olmak, şayeste olmak, istirahatata mecbur olmak fiillerine de eserinde yer veriyor. Anlaşılan yazar, rütbemi kolağalığına iblağ eyledi örneğinde olduğu gibi etmek fiili ile eylemek fiili arasında anlam bakımından bir farklılık görüyor. Bunun için bir de Askerliğe hevesim tezayüd eyliyordu örneği verelim. Örneklerle göre yazar, burada etmek yerine eylemek yardımcı fiilini daha uygun bulmuş.

Etmek, eylemek farkı için şu örneği de verelim. Selim Nişo hem beyefendinin atına bakar hem bahçivanlık eder (13. s.) burada eder yerine bahçivanlık eyler dememiş, bu cümleye eylemek fiilini yakıştırmamış.

Karşılaştırmak ve bir fikir edinmek için şu cümleler de bakalım.

O muharebe ise Fransız askerinin icra eylediği bir muharebedir, Demir Bey dahi Fransız zabiti sıfatıyla bu muharebeyi icra ediyor (21. s.)

Eylemek ve *etmek* kullanımında tercihin gereği gibi aydınlatılmamış olmasına rağmen bu iki fiilin üslup gereği farklı yerlerde kullandığı tahmin edilebilir.

Derlediğimiz örneklerle topluca bakıldığında *eylemek* yardımcı fiilinin günümüzde yerini *etmek* fiiline bıraktığı görülmekte ve *eylemek* yardımcı fiili dil-den uzaklaşmaktadır. Bu arada *eylemek* fiiliyle ilgili *Türkçe Sözlük* ile ilgili olarak bazı katkılarda bulunmak gerekiyor. Bunları birlikte düşünmeliyiz:

düelloya davet eylemek / düelloya davet etmek

şahit tayin eylemek / şahit tayin etmek

tercih eylemek / tercih etmek, yeğlemek, yeğ tutmak

avdet eylemek / avdet etmek

tevessü eylemek *Türkçe Sözlük*'te genişlemek

tevkil eylemek tevkil etmek

temaşa eylemek temaşa etmek

mülakat eylemek / mülakat yapmak

iz'aç eylemek iz'aç etmek

tercih eylemek / yeğlemek

Yazarın üslubunda dikkat çeken inceliklerden bir de cümlede yardımcı fiilli kullanmaması, onu okuyucunun anlayışına bırakmasıdır. Bunun için şu iki örneği verelim: *Kuşluk taamını birlikte tenavulden sonra... (...) oraya ikmal-i tahsil için gitmişti*. Bu özelliklerin dışında eserde çokça deyim var. Eserin yazıldığı tarih çok eski değil. 1912 yılında vefat eden Ahmet Midhat'ın eserlerinde gizli kalan deyimler taranmalı, yazı diline mal edilmelidir.

Sözümüzü sonlandırırken *eylemek* fiilinin yalnızca Ahmet Midhat'ın eserlerinde değil aynı yıllarda Şemsettin Sami'nin, Abdülhak Hâmid Tarhan'ın ve çağdaşlarının eserlerinde de sıkça geçtiğini belirtelim.

Şedit Yüksel tarafından yayıma hazırlanan Şemseddin Sami'nin *Taaşşuk-ı Tatlat ve Fitnat* adlı çalışmasından şu örnekleri alalım:

Tabiat bilcümle nev-i beniademe aşkı musâvât üzere taksim eyleyip hiç kimseyi mahrum bırakmamış (7. s.), (...) *teslim-i can eyledi* (3. s.), *Bir evde ki karı koca arasında muhabbet yok, o eve Allah imdat eyleye* (6. s.)

Bir de Abdülhak Hâmid Tarhan'dan (1852-1937) örnekler alalım:

Acep turaba neden nefret eylesin ki beşer (...), En güzel noktayı ikamet için ihtiyar eyleyip tutar (...), Ya rab öleyim mi ne eyleyeyim ben (...), Bir ah ki candan eyliyor cûş / ona kendim eyleyeyim gûş (...).

Eserlerden taradığımız cümlelere baktığımızda bunların birçoğu bugünde kullanılabilir niteliktedir. Bu bakımdan yakın tarihte yazılmış metinlerde geçen *Eylemek* fiilinin ölü bir fiil olarak kalmaması için bu eserlerden sözlüklerimize örnekler katmalı ve yazılarımızda kullanmalıyız. Türk dilini alan seçmiş meslektaşlardan bunu bekliyoruz.

Türkçe Sözlük'e *şayeste* kelimesi alınmış. Ahmet Midhat, eserinde *şayeste* kelimesini yardımcı fiille *şayeste olmak* biçiminde de kullanmış. Bu durumda *Türkçe Sözlük*'te *şayeste olmak* da yer almalıdır.

Burada akla şöyle bir öneri geliyor. Ahmet Midhat'ın eserleri dâhil olmak üzere Tanzimat Dönemi ve sonrası edebî metinlerde geçen kelimelerin, özellikle deyimlerin birleşik fiillerin, tamlamaların ve terimlerin bir sözlüğü yapılmalıdır. Söz konusu eserleri okurken başvurduğumuz Osmanlıca sözlükler ihtiyaca cevap vermiyor. Böyle bir çalışma *Türkçe Sözlük*'e de kaynak olabilir. Böylece *eylemek* fiili de örnekleriyle sözlüklerimize girer ve anlamı belirginleşir. *Eylemek* fiilini gözden çıkarmayalım.